

Láncz Irén

A megértés folyamata a nyelvi kommunikációban

Ha kimondunk egy mondatot, ha szöveget hozunk létre, azzal mondani akarunk valamit, valamit el szeretnénk érní, tehát meghatározott céllal szoktunk beszédpartnerünkhöz fordulni. Hogy a hallgatóhoz ugyanaz az üzenet jusson el, amelyet továbbítani akarunk, értelmeznie kell a hallottakat. Első látásra úgy tűnhet, hogy mi sem egyszerűbb, ha a hallgató számára ismert nyelven hangzik el a megnyilatkozás. De nem így van.

A megnyilatkozás alapjául szolgáló mondat értelmezése bonyolult folyamat, és még bonyolultabb az összefüggő mondatoknak, szövegeknek a megértése. Nem is vagyunk tudatában annak, mi minden játszódik le elménkben, miközben hallgatjuk és megértjük azt, akivel beszélgetünk. Nem tudunk számot adni arról, hogy milyen folyamatok mennek végbe bennünk, mit is teszünk tulajdonképpen annak érdekében, hogy megfejtjük a hallottakat. Abszurd gondolat, de milyen jó is volna, ha be tudnánk számolni róla, hogy jutottunk el addig, hogy felfogtuk a mondat vagy a szöveg jelentését és a megnyilatkozó szándékait. Mert akkor könnyű volna a dolguk azoknak, akik ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak: a filozófusoknak, pszichológusoknak, pszicholingvistáknak, a kognitív pszichológia képviselőinek, a pragmatikával meg a szöveg kérdéseivel foglalkozóknak.

Van már vagy négy évtizede, hogy különböző tudományterületek kutatják a beszédfeldolgozást (a beszédfeldolgozás a beszédmegértés szinonimája), és nem nagy túlzás azt mondani, hogy egy tekintélyes állományú könyvtárt tesznek ki a megértéssel foglalkozó könyvek.

Több modellt dolgoztak ki a megértéssel kapcsolatban, és minden modellalkotó jól megindokolja elgondolásait, de aztán jönnek az ellenvélemények, az újabb elképzelések – amelyeket szintén kísérletekkel igazolnak –, és az újabb modellek. Hogy ne nagyon vesszünk el a megértés bonyolult folyamatának és annak magyarázatának bemutatásakor, csak néhány mozzanatra térek ki, méghozzá úgy, hogy bemutatok néhányat a különböző vélemények közül.

Ha kimondok egy mondatot, pl. a következőt: „Az ember sajátosan értelmező lény.” vagy talán ezt: „Az ember a másokra figyelve annak szándékrendszerét próbálja feltárni...” (Pléh Csabától idéztem mindkettőt, és nem véletlenül éppen ezeket), akkor mit tesznek/tettek Önök, hallgatók, hogy eljussanak addig, hogy megértették mindkettőt? Először is tagolniuk kellett a hangsort, ehhez hangtani elemzést kellett végezniük, fel kellett ismerniük a szavakat (azt, hogy hol a szóhatár). Lehet, hogy ez furcsán hangzik, de így van. A szavak határán nem mindig állunk meg (van, aki szeret így beszélni, de akkor rosszul hangsúlyoz), az egész megnyilatkozás vagy a hosszabbnak egy része szinte „egybefolyik”. Ha ismerjük a nyelvet, a mondatnak szavakra tagolása nem okoz gondot. (A gonddal kapcsolatos a következő történet: Balázs Piri Aladár

tanította nekünk a tanszéken a szótant, ő mesélte, hogy egy magyarul tanuló szerb ismerőse mindig hozzá fordult, ha valamit nem értett. Egyszer azt kérdezte a tanár úrtól, hogy mit jelent az, hogy *kveszte*. A válasz természetesen az volt, hogy ilyen szó nincs a magyarban. De van, mondta a szerb úriember, hiszen ő hallotta. Hát hol hallotta? És következett a mondat: Ez lett a vesztet, mind a kettőnk *veszte*.) A szó felismerése után meg kell határozni a szavak egymáshoz való kapcsolatát és funkciójukat a mondat szerkezetében, ehhez alaktani elemzés szükséges. Ki kell deríteni, a mondatnak melyik a már ismert része, melyik az, amellyikkel újat közöltek. És akkor még nem is említettem a jelentést, pedig a jelentést is elő kell keresnünk, hogy a megnyilatkozás tartalma világossá váljék számunkra. (Pléh Csaba egyik tanulmányában megemlíti, hogy egy egyszerű mondat megértésekor 10-20 műveletet végzünk.) De mikor lép be a jelentés?

Ez az egyik kérdés, amelyben nincs egyetértés, és nincs abban sem, hogy az imént nagyvonalakban felsorolt lépések így egymás után történnek-e, hogy a nyelvi megértés összetevői között milyen a kapcsolat (az egyik lépésben/szinten kapott eredményt felhasználjuk-e a következő művelet elvégzésekor). Nincs továbbá egyetértés abban sem, hogy a nem nyelvi tudásnak milyen szerepe van a megértésben.

Az *analízis szintézissel modell* szerint, amikor a hallgató hallja a beszédet, a belső artikulációs rendszerrel megpróbálja létrehozni azt, amit hallott. A megértés akkor következik be, amikor a beszélő hangjelenségei és a hallgató belső jelei megegyeznek. Az

integrációs modellek egységes rendszerben keresik a jelentést és a formát, és e szerint a modell szerint a különböző komponensek egyszerre kezdenek dolgozni. A *Bondarko-féle elméletben* hierarchikus szintek szerint szerveződik a megértés, a szintek pedig: a hallási, fonetikai, morfológiai és szintaktikai elemzés. A *hierarchikus modellben* is egymásra épülnek a szintek. A *kognitív modellek* három irányt képviselnek: az *interaktív modellek* hangsúlyozzák, hogy felülről lefelé ható folyamatról is szó van, és középpontjában a jelentés áll, ugyanakkor a modell szintjei csaknem párhuzamosan működnek, a megértés egyszerre három síkon folyik, az észlelés szintjén, a szintaktikai és szemantikai elemzés szintjén, „a tényleges feldolgozási algoritmusok mintegy ugrálnak a szintek között”.

A *moduláris hipotézisben* a szerkezeti elemzés megelőzi a jelentés elemzését, a modulok önállóan működnek, egymással nincsenek kapcsolatban, mindegyik összetevő hozzáfér a szótárhoz, a szófelismerést követi a mondattani elemzés, azt a szemantikai, a második folyamatban történik a szövegértelmezés, amely nem más, mint kapcsolat kialakítása a már tárolt ismeretekkel. A *konnekcionista* felfogás ezt megkérdőjelezte, e szerint a felfogás szerint a párhuzamos feldolgozások érvényesülnek, és előtérbe kerül az asszociáció szerepe.

A *modularista felfogás* szerint a megértés kétciklusú folyamat. Az első ciklus automatikusan történik, ez a nem tudatos része a feldolgozásnak, és ezt követi a tudatos, amely a szűrést végzi. Ebben a második ciklusban sok minden aktiválódik, és ekkor

férünk hozzá a tudáshoz. Laboratóriumi kísérletek igazolják, hogy ilyenkor nemcsak a releváns ismeretek „jutnak eszünkbe” (pl. a több jelentésű szavak vagy a homonimák esetében). De ez is megkérdőjelezhető, s meg is kérdőjelezik. (Kimutatható, hogy csak a főnevekre érvényes a nem releváns ismeretek aktivizálása.)

A kognitív pszichológia szerint három féle elemzést végzünk az értelmezéskor: propozicionális, aktuális tagolási információs elemzést és beszédaktus (illokúciós) elemzést. A propozicionális magában foglalja a hang-, a szó- és mondszerkezet-felismerést, az aktuális tagolási elemzéssel azonosítjuk, mi az új információ, az illokúciós elemzéssel pedig eldöntjük, minek vegyük a mondatot, pl. kijelentésnek, kérdésnek, fenyegetésnek, parancsnak vagy valami másnak. A sokat idézett példa: Ide tudnád adni a sót? Azaz a kérdő mondatral kérhetünk is.

Akik szerint a megértéskor a tartalomból indulunk ki, a hallgató feltételezi, a beszélő igazat mond, és valószínűleg olyasmit mond, ami létezik a világban vagy a fejünkben.

A tudással kapcsolatban is eltérőek a vélemények. A kérdés az, hogy befolyásolja-e a nyelvtani típusú feldolgozást a tudás, elsődleges vagy másodlagos szerepe van-e. Pléh Csaba példája: *A kutya nyávog*. Látjuk, hogy a jelentés szempontjából rossz a mondat, de honnan tudjuk, amit tudunk? A nyelv tudásához tartozik-e vagy a háttérismerethez? Problémát jelent a kettő határának meghúzása is. Ha továbblépünk, újabb kérdés merül fel. Csak azt értjük-e meg, amit már tudunk? Erre nemleges választ adhatunk. Háttértudásra min-

denképpen szükségünk van. Még egy kutyás példa: Nemrég a Duna-strandon egy kutya hancúrozott a vízben. Egy fiatalember megjegyezte: *Még jó, hogy nem újfundlandi.* A másik hümmögött és mosolygott, ami azt jelentette, hogy megértette a megjegyzést. De ehhez tudnia kellett, hogy erre a kutyafajra az a jellemző, hogy könyörtelenül kihúzza az embert a vízből. És én is úgy értettem meg, hogy ezt én is tudom. Ha nem tudtuk volna, csak addig jutottunk volna, hogy a kutyának tényleg nem sok keresni valója van a fürdőzők között, de nem tudtuk volna, miért éppen egy bizonyos kutyafajt említ a beszélő.

A sikeres kommunikáció feltétele több szerző szerint a *kölcsönös* tudás, a kölcsönös háttérinformáció, s ez nem más, mint a kontextus, s ezért ennek meghatározása is lényeges a megértés minden aspektusában. (A kölcsönösség azt jelenti, hogy a tudás nemcsak közös, hanem a beszédpartnerek tudják róla, hogy közös). A relevanciaelmélet megalkotóinak viszont van ellenvetésük ez ellen a felfogás ellen, és meg is indokolják hogy miért. A konklúziójuk pedig az, hogy a kölcsönös tudás legjobb bizonyítéka a megértés, hogy a megértésből következtethetünk a kölcsönös tudásra, és nem fordítva. A kontextus meghatározása nem előzetes kelléke a megértésnek, hanem része.

Ha hallunk valamit, és megértjük, létrehozuk annak reprezentációját. Azaz kijelentésekbe szervezzük, és így is raktározzuk el elménkben. Tehát tudásunk is reprezentációkba szerveződik, proposíciós kijelentésekbe. (A proposíció mondat, amelyet a nyelv szintaktikai szabályai szerint alkotunk. Alapegysége a prediká-

tum és a hozzá kapcsolódó argumentum.) Az elraktározott reprezentációk egy következő alkalommal előhívhatók.

Minden, amit tudunk a nyelvről és a világról, s ami lehetővé teszi számunkra, hogy kommunikáljunk, agyunkban van tárolva. Az idegtudomány sok mindent feltárt azzal kapcsolatban, hogy mi hol és hogyan van tárolva. Ezeket az eredményeket a modern pszicholingvisztika összekapcsolja a nyelvfeldolgozás (a megértés) és a nyelvelsajátítás kutatásával.

A kommunikációs folyamatban azonban nemcsak a mondat vagy a szöveg jelentését kell megérteni, hanem a beszélőt is, mert ez a sikeres kommunikáció feltétele.

A beszélőnek gondolatai és szándékai vannak, a mondatok kimondásával a beszélő hatást akar gyakorolni a hallgatóra, a hallgatónak pedig fel kell ismernie ezt a szándékot. A szándéknak, a szándéktulajdonításnak nagy szerepe van a kommunikációban, úgyhogy nem kell csodálkoznunk azon, hogy a nyelvi közlés kapcsán a szándék kérdése is felmerül. A megértés kulcsa lehet az, hogy feltételezzük, a beszélőnek vannak gondolatai és szándékai. A megértés lényege a *szociális modellek* szerint a beszédpartner közlési szándékainak rekonstrukciója.

A beszélőnek szándékában áll az is, hogy a hallgató felismerje szándékát, azt, hogy mi jár a fejében. A *Gyere ide* megnyilatkozást mondhatom úgy is, hogy az kéreseként hangozzék, de úgy is, hogy parancs legyen. Az intonációtól függően tehát a hallgató felismeri, milyen illokúciós értéket tulajdonítson a megnyilatkozásnak: kérdés vagy parancs volt-e, s mi volt vele a szándék-

kom. Ezek szerint a beszélőnek kettős szándéka van: az egyik szándéka, hogy közölje a mondat tartalmát, a másik pedig, hogy a szándékát felismertesse a hallgatóval (a mondat interpretálását irányító konvencionális szabályok révén). A megértés tehát ezek szerint akkor lesz teljes, ha felismertük a beszélő szándékát. (Van, amikor ki is mondjuk szándékunkat. Pl. *Figyelmeztetlek, hogy ez így nem lesz jó*. Vagy: *Arra szeretnélek megkérni, hogy... Ez parancs volt*.)

De a beszélő is felismeri, hogy a hallgató felismerte az ő szándékát.

A szándékolt jelentésre sokszor következtetnünk kell, ezt pedig úgy tesszük, hogy ismert információkból vezetünk le új információkat. Implikaturákat vonunk le a hallottak alapján következtetéssel – ez a grice-i modell egyik sarkalatos pontja. Pl. ha a napokban megkérdezte volna tőlem valaki: *Megyünk-e a hétvégén kirándulni?* a válaszom az lett volna, hogy *Akkor lesznek a Nyelvművelő Napok*. A kérdező sok mindenre következtethet a válaszból. Arra, hogy ez számomra is fontos rendezvény, és részt akarok venni rajta; ha tudja, hogy hol tartják, következtet, hogy el kell utaznom, ha pedig látta a tanácskozás programját, akkor pontosan tudja, miért nem mehetek kirándulni. Pedig én ezt nem mondtam ki.

A relevanciaelmélet szerint a szóbeli megértés *mindig* konkrét következtetések levonásával jár. Ez a következtetés azonban nem jelenti a standard logika szabályainak alkalmazását, mert ha így lenne, a folyamat végtelen lenne. Ugyanis a kapott információk alapján, tudásunk alapján triviális következtetések is

levonhatók, ilyenekre viszont nem vesztegetjük az időnket. Egyébként is az értelmezés nem tart tovább, mint a tartalom közlése. (Ez persze nem vonatkozik arra, amikor például tanulmányokat, elméleti fejtegetéseket olvasunk, de vonatkozik arra, amikor pl. csak átfutunk egy-egy írást a sajtóban). Vagyis mit tesz a hallgató? Igyekszik megtalálni az egyetlen értelmezést, a szándékolt értelmezést, azt, amelyről feltételezi, hogy az volt az, amelyet a beszélő szándékozott közölni. És a beszélő is azt a proposíciót próbálja kifejezni, ami a hallgató számára a legrelevánsabb.

Persze megeshet, hogy a hallgató (vagy az olvasó) nem ismeri fel a szándékot. Ez történt pl. akkor, amikor nem is olyan régen az olvasók félreértették a külpolitikai kommentátorunk egyik cikkét, azaz az újságíró szándékát, aki, hogy leállítsa a vitát, egy következő cikkében többek között azt írta, hogy nem volt szándékában ezt meg ezt mondani.

Az értelmezés során is levon(hat) a hallgató olyan következtetéseket is, amelyek nem álltak a beszélő szándékában. De ezek nem igazi részei a megértésnek, ezek a feldolgozás részei. Ha sikeres a kommunikáció, a hallgató eljut arra a következtetésre is, ami beszélőnek szándékában állt, hogy éppen azt a következtetést vonja le, amelyet levont.

Ha a következtetés levonásához hiányzik a szükséges alaptétel, a hallgató pótolni tudja (enciklopedikus) ismeretei alapján, vagy pedig ha így nem boldogul, kiegészítést kér. Például a barátnőm nemrég felsorolta, mi mindennel bízták meg, milyen rendezvényeken kell szerepelnie, milyen szövegeket kell megírnia. Mivel

nem ismertem fel mit is szándékozott ezzel mondani, megkérdeztem, hogy most dicsekszik vagy panaszkodik.

Persze nem mindig áll módunkban megkérdezni a beszélőt (vagy a szerzőt), hogy jól értelmeztük-e szándékát. De ha módunkban áll is, megeshet, hogy ha értelmezésünk helyességéről akarunk meggyőződni, azt a választ kapjuk, hogy akarta a fene. (Volt már rá példa – az irodalomban.) De nem is biztos, hogy a beszélő megbízható forrás. Tehát bízzunk csak meg a saját értelmezésünkben, főleg akkor, ha szépirodalmat olvasunk, mert egyik „olvasat” sem jobb a másiknál.

A dialógusokban résztvevőknek sok minden szándékukban állhat, többek között az is, hogy bizonyos képet alakítsonak ki magukról, hogy jó színben mutassák magukat, hogy jó benyomást keltsenek. Erving Goffman ezt a homlokzat kifejezéssel hozza összefüggésbe. A homlokzat a szerző értelmezésében olyan énkép, melyet mások is oszthatnak. Az ember igyekszik megővni homlokzatát, igyekszik fenntartani másokban a róla alkotott jó benyomást.

Az a szándékunk, hogy jó benyomást keltsünk a hallgatóban, meghatározza a kommunikációnk menetét. A benyomáskeltés stratégiáit a szociálpszichológia is kutatja. „A hatékony, zavarmentes együttműködés megkívánja, hogy az interakcióba lépő felek rendelkezzenek bizonyos információkkal egymás szociális státusáról, világnézetéről, érdeklődéséről, szakértelméről, szavahihetőségéről és még számtalan egyéb tulajdonságáról.” A benyomáskeltésnek nyelvi eszközei is vannak. A nyelvi benyomáskeltés eszközei között em-

líthetjük az expresszív nyelvi elemeket, az alkalmi jelentések használatát, az eufemizmust, a társalgási implikaturákat, a nyelvi megformálás módját, a túlzást, továbbá a nyelvjárási elemek kerülését (vagy szándékos használatukat). A benyomáskeltési stratégiák pedig: mások érdeklődésének, kíváncsiságának fölkelése, fenntartása és fokozása nyelvi eszközökkel. De szerepe van a benyomáskeltésben játékosságnak, könnyedségnek, szellemességnek is.

A benyomáskeltéssel szoros kapcsolatban van az udvariasság. Bizonyos beszédtekstek inherensen udvariasak, mások inherensen udvariatlanok. Az udvariassági alapelv arra vonatkozik, hogy növeljük minél nagyobbra az előzékeny aktusok udvariasságát („pozitív udvariasság”), és csökkentjük a lehető legkisebbre az udvariatlan megnyilvánulások következményeit („negatív udvariasság”). Mindez tkp. kapcsolható a szándékhoz is meg a megértéshez is.

Mit kell tehát tennie a beszélőnek, hogy a hallgató megértse ő is meg mondanivalóját is? Úgy kell formálnia azt, amit mond, olyan szerkezeteket kell alkotnia, amelyekről úgy gondolja, velük a legkönnyebben eléri célját.

Egyetérthetünk azokkal, akik ezt írták: „Tulajdonképpen mindannyian kockázatot vállalunk, valahányszor szóbeli kommunikációban merülünk el.” Viszont mindig megkíséreljük elkerülni annak kockázatát, hogy megghiúsuljon a kölcsönös megértés, hogy félreértsenek bennünket, és hogy sikertelen legyen megszólalásunk.

A szöveg értelmezése még bonyolultabb, mert nemcsak a mondatokat kell értelmezni, hanem meg kell találni a sokféle kapcsolatot a mondatok között (a grammatikai, szemantika és pragmatikai kapcsolatok), műfaji ismereteket kell aktivizálni stb.

Irodalom

Gósy Mária: Pszicholingvisztika. Bp., Corvina, 1999.

Lukács Ágnes és Pléh Csaba: A nyelv idegrendszeri reprezentációja. = Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.): Kognitív idegtudomány, Bp., Osiris, 2003.

Nemes Attila László: Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. MNy. 1995. 418–436.

Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.): A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Bp., Pólya Kiadó, 1998.

Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): Nyelv, kommunikáció, cselekvés. I–II. Tankönyvkiadó, Bp., 1988.

Radics Katalin és László János (szerk.): Dialógus és interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1980.

Reboul, Anne – Moeschler, Jacques: A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába. Osiris, Bp., 2000.

Síklaki István (szerk.): A szóbeli befolyásolás alapjai. I–II. Bp., Nemzet Tankönyvkiadó, 1995.